

Dragica Malić

CRKVENOSLAVENSKA JEZIČNA TRADICIJA U HRVATSKIM LATINIČKIM RUKOPISIMA 14. STOLJEĆA¹

U radu se uočava prisutnost crkvenoslavenskih jezičnih elemenata u hrvatskim latiničkim rukopisima 14. stoljeća. Razmatraju se razine: grafijska, ortografska, fonološka i morfološka, a na leksičkoj se razini izdvaja nekoliko tvorbeno-leksičkih pojedinosti. Zaključuje se da se u prošlosti radi o većoj povezanosti hrvatskih kulturnih sredina vezanih uz slavensko i latinsko bogoslužje i njima pripadna pisma nego što se obično u znanosti misli.

Prošlo je više od pola stoljeća kako je Franjo Fancev ukazao na veze – tekstovne i jezične – hrvatske latiničke književnosti s crkvenoslavenskom tradicijom², pa ipak se i nakon tog poticajnog teksta za istraživanje hrvatske književne i jezične povijesti korpusi hrvatske latiničke, glagoljičke i ćirilčke pismenosti i književnosti i nadalje najčešće promatraju kao zasebni entiteti hrvatske kulturne prošlosti, pri čemu je ona ćirilčka najzapostavljenija. I sama sam u svojim ranijim proučavanjima latiničkih spomenika³ u nekim jezičnim crtama bila sklona vidjeti prije ostatke jezične starine negoli utjecaje izazvane crkvenoslavenskom tradicijom. Međutim, šire poznavanje hrvatske latiničke književnosti uvjerilo me da su u njoj od samih njenih početaka, pored crta jezične starine domaćega jezi-

¹ Izvod iz ovoga rada pročitan je kao referat na Naučnom skupu "Proučavanje srednjovekovnih južnoslovenskih rukopisa" (Treća međunarodna hilendarska konferencija), SANU, Beograd 1989. Tekst je predan za tisak u zborniku referata interdisciplinarnog obilježja, u kojem će prevladavati teme iz drugih znanosti. Kako je ova tema značajna za hrvatsku jezičnopovijesnu problematiku, dobro je da se nađe i u hrvatskom jezičnom časopisu.

² "...crkvena [se] književnost i stranā s latinskim liturgijskim jezikom u svojim najstarijim i najvažnijim tekstovima baš tako naslaña na staru crkvenoslovensku književnost, kao što se na ñu naslaña i hrvatska glagoljska crkvena književnost. A ta činjenica zahtijeva, da se pretpostavi najtješña veza između hrvatske latiničke crkvene književnosti, sačuvane u tekstovima 14 15 i 16 vijeka i crkvenoslovenske književnosti iz oblasti hrvatske glagoljske crkve uopće." (F. Fancev, *Vatikanski hrvatski molitvenik i Dubrovački psaltir – dva latinicom pisana spomenika hrvatske proze 14 i 15 vijeka*, Djela JAZU, knj. XXXI, Zagreb 1934, str. I–CXII, to na str. II).

³ D. Malić, *Šibenska molitva (Filološka monografija)*, Rasprave Instituta za jezik 2, Zagreb 1973, str. 81–190; ista, *"Red i zakon" zadarških dominikanki iz 1345. godine*, Rasprave Instituta za jezik 3, Zagreb 1977, str. 59–128.

čnog sustava, prisutna i takva jezična obilježja koja se mogu tumačiti samo kao tragovi crkvenoslavenskog utjecaja. Sputanima uvriježenim načinom gledanja na glagoljičku (i ćiriljičku) i latiničku kulturnu sferu kao na dvije međusobno duboko razdvojene duhovne domene hrvatskog naroda u prošlosti, nisu nam desetljećima dolazila do svijesti Fancevljeva i nešto kasnije Novakova⁴ ukazivanja na njihovu međusobnu povezanost, koja se ogledala, među ostalim, u poligrafičnosti naših srednjovjekovnih skriptorija. Noviji pogledi o putovima i načinima širenja slavenskoga bogoslužja i pismenosti u naše krajeve⁵, te o društvenoj i ekonomskoj moći naših glagoljaša⁶, s jedne strane, kao i spoznaja o poligrafičnosti skriptorija kao centara pismenosti, s druge strane, omogućavaju razumijevanje međusobnih dodira i utjecaja naših ranih raznopismovnih duhovnih dosega. Naime, kad je jednom val slavenskoga bogoslužja i pismenosti zapljusnuo naše krajeve i kad su to bogoslužje i pismenost u njima pustili korijenje, bilo je logično da i latinaška crkva, ma koliko odbojna bila prema slavenskom bogoslužju, u nedostatku vjerskih knjiga na narodnom jeziku za vjersku djelatnost među pukom, bar ponekad posegne za onom u okvirima slavenske crkve već postojećom literaturom na jeziku bliskom narodnomu koja je služila za očitovanje pobožnosti nižega klera, laika u samostanima i puka. U prvim počecima slavenske pismenosti kod Hrvata crkvenoslavenski jezik crkvenih i nabožnih knjiga nije se toliko razlikovao od narodnoga kao u kasnijim stoljećima i knjige napisane njime mogle su poslužiti kao predlošci vjerske književnosti i u latinaškoj sredini. Umjesto da se u stvaranju te književnosti počne ispočetka (uglavnom prevodeći s latinskoga), krenulo se lakšim putem – prilagođavanjem već postojećih crkvenoslavenskih tekstova potrebama latinaške crkve. Otuda u gotovo svim hrvatskim latiničkim tekstovima namijenjenima crkvi i vjeri (a to su svi tekstovi do kraja 15. stoljeća) tragovi crkvenoslavenskih matica. Radilo se naime o istim kulturnim centrima – spomenimo samo Krk i Zadar kao najpoznatije (premda je suživot latinskog i slavenskog bogoslužja postojao duž čitave naše obale⁷, a najvjerojatnije i u ko-

⁴ V. Novak, *Beneventana*, u: *Enciklopedija Jugoslavije*, JLZ, sv. 1 (I. izdanje), Zagreb 1955, str. 439–440; isti, *Paleografija i slovensko-latinska simbioza od VII–XV stoljeća*, Istoriski časopis VII, SANU, Beograd 1957, str. 1–19.

⁵ Usp. npr. N. Klaić, *Historijska podloga hrvatskoga glagoljaštva u X i XI stoljeću*, Slovo 15–16, Zagreb 1965, str. 225–281; E. Hercigonja, *Srednjovjekovna književnost*, u: *Povijest hrvatske književnosti*, knj. 2, Zagreb (1975), I. Uvod, str. 13–28; B. Fučić, *Granična područja glagoljice i ćirilice*, Brački zbornik 15, Supetar 1987, str. 17–28; I. Petrović, *Prvi susreti Hrvata s ćirilometodskim izvoristom svoje srednjovjekovne kulture*, Slovo 38, Zagreb 1988, str. 5–54.

⁶ E. Hercigonja, *Društveni i gospodarski okviri hrvatskog glagoljaštva od 12. do polovice 16. stoljeća*, u: *Nad iskonom hrvatske knjige*, Zagreb 1983, str. 169–279.

⁷ Vidi npr. M. Dinić, *Slovenska služba božja na teritoriju dubrovačke republike u srednjem veku*, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor XIV, (Beograd) 1934, str. 50–65; isti, *Chiuriliza slovenskih popova dubrovačke grada*, Ib. XXVI, sv. 3–4, Beograd 1960, str. 274–279; V. Mošin, *Poljičke konstitucije iz 1620. i 1688*, Radovi Staroslavenskog instituta 1, Zagreb 1952, str. 175–

pnenim krajevima), o svećenicima koji su, većinom, pripadali istom narodu i govorili istim jezikom, o skriptorijima gdje su morali znati prepisati knjigu ili dokumenat sa slavenskog pisma na latiničko i obratno.

Najstariji poznati hrvatski latinički spomenici potječu iz 14. stoljeća, s time da gotovo svi pokazuju jasne tragove prijepisa još starijih latiničkih predložaka. Ti se tragovi ogledaju u dosta brojnim pisarskim pogreškama koje su mogle nastati samo prijepisom s latiničkih predložaka. Najfrekventnije su pogreške u vezi s tzv. *i*-crticama, tj. s krivim čitanjem onih riječi u predlošku u kojima se nalaze slova s *i*-crticama (*i*, *u*, *m*, *n* i njihove kombinacije). Ima i pogrešaka sa zamjenom slova *f* – *f* – *t*, *t* – *c*, *b* – *v*, koja je ponekad, osobito ako je rukopis oštećen, u gotičkom latiničkom pismu (koje je u to doba bilo u upotrebi) teško razlikovati.

U istraživanju crkvenoslavenskih tragova polazim od tih najstarijih poznatih latiničkih spomenika jer oni ukazuju na vrlo stare utjecaje i veze, premda su se neke crkvenoslavenske jezične crte kao osobitost knjiškoga jezika zadržale i u književnosti kasnijih stoljeća.

Korpus hrvatskih latiničkih tekstova 14. stoljeća ograničen je na svega nekoliko dosad poznatih spomenika: *Red i zakon*⁸ zadarskih dominikanki iz 1345; zatim *Šibenska molitva*⁹ i nedavno otkrivena *Cantilena pro sabatho*¹⁰, što ih je vjerojatno osamdesetih godina 14. stoljeća u svojim latinskim kodeksima zapisao fra Pavao Šibenčanin; odlomak *Korčulanskoga lektionara*¹¹ sa službom za posvećenje vode na Vodokršte, uvezan u latinski kodeks za koji se drži da je pisan za ugarsko-hrvatskoga kralja Ljudevita Velikog Anžuvina (1342–1382)¹² i hrvatske glose, poznate kao *Korčulanske glose*¹³, zapisane u istom kodeksu; i na

205; isti, *O periodizaciji rusko-južnoslavenskih književnih veza*, Slovo 11–12, Zagreb 1962, str. 13–130; A. Jutrović, *Bosančica na Braču*, Mogućnosti 8/1960, Split, str. 674–679; B. Zelić-Bučan, *Bosančica u srednjoj Dalmaciji*, Split 1961; M. Pantelić, *O Kijevskim i Sinajskim listićima*, Slovo 35, Zagreb 1985, str. 3–56; D. Malić, *Povaljska listina kao jezični spomenik*, Znanstvena biblioteka HFD 17, Zagreb 1988.

⁸ V. Premuda, *Najstariji datovani spomenik hrvatske gotice. Prilog grafici i historiji naše književnosti*, Nastavni vjesnik 36, Zagreb 1928, str. 81–97, tekst na str. 85–93; D. Malić, "Red i zakon"..., op. cit. u bilj. 3, tekst na str. 60–64.

⁹ I. Milčetić i o. J. Milošević, *Šibenska molitva. (14. vijek.)*, Starine JAZU XXXIII, Zagreb 1911, str. 572–592, tekst na str. 573–578; D. Malić, *Šibenska molitva...*, op. cit. u bilj. 3, tekst na str. 86–93.

¹⁰ L. Hadrovics, *Cantilena pro sabatho (Starohrvatska pasionska pjesma iz 14. stoljeća.)*, Filologija 12, JAZU, Zagreb 1984, str. 7–25, tekst na str. 9–15.

¹¹ J. Melich, *Misekönyv a XIV. századból*, Magyar könyvszemle XI, Budapest 1903, str. 36–64, tekst na str. 49–61; D. Malić, *Prilog istraživanju hrvatske latiničke književnosti 14. stoljeća – Odlomak Korčulanskog lektionara [Pokušaj čitanja i (orto)grafijska obilježja]*, Croatica – prinosi proučavanju hrvatske književnosti 31–32, Zagreb 1989, str. 7–56, tekst na str. 10–20.

¹² Vidi: F. Fancev, op. cit. u bilj. 2, *Uvod*, str. VI.

¹³ Neobjavljeno. Podaci u: F. Fancev, *Vatikanski hrvatski molitvenik...*, op. cit. u bilj. 2, *Uvod*, str. VII–VIII.

kraju dva značajna spomenika za koje nema ni posredne datacije, a po pismu bi mogli sezati i u početak 15. stoljeća, te se za njih u znanosti obično uzima vremenska odrednica "oko 1400. godine" – *Žića sv. otaca*¹⁴, zbornik prijevodne patrističke proze prevedene izravno s latinskoga, pisan sjevernodalmatinskom čakavštinom, i *Vatikanski hrvatski molitvenik*¹⁵, najstariji poznati književni spomenik dubrovačke provenijencije, ali s jasnim tragovima čakavske ikavske matice. To su spomenici različite namjene (ali uvijek vezane uz crkvu i vjeru), nastali u različitim sredinama, osim toga vrlo različiti po opsegu (od pedesetak redaka do 340 strana), pa je i zastupljenost crkvenoslavenskih jezičnih elemenata u njima različita, ali u svima je uočljiva. To znači da je crkvenoslavenski jezik hrvatske glagoljaške pismenosti i književnosti, s većim ili manjim udjelom narodnih jezičnih obilježja, na čitavom hrvatskom duhovnom prostoru stajao kao uzor književnojezičnog izražavanja kojemu su se utjecali pisci na narodnom jeziku da bi ostvarili što viši stupanj knjiškosti svog jezičnog izraza, birajući u njemu one njegove crte što su mogle poslužiti navedenoj svrsi, a nisu ometale razumijevanje. Inventar crkvenoslavenskih jezičnih sredstava kojima su se služili pisci latiničkih djela nije bio strogo određen, kao što uostalom nije bio ni u glagoljičkim neliturgijskim tekstovima pisanima mješavinom crkvenoslavenskog i narodnog jezika. Svatko je iz te riznice uzimao onaj jezični materijal koji je bio najprikladniji za danu svrhu i koji je odgovarao piščevim pogledima na književni jezik. Najčešće su to bili neki ekspresivniji morfološki oblici i poneki općerazumljivi leksemi, premda crkvenoslavenskih tragova ima zapravo na svim jezičnim razinama. Neki od tih tragova posljedica su nerazumijevanja crkvenoslavenskog predloška, nedovoljno pažljivog prerađivanja, pa čak i pisarskih pogrešaka.

Posebno sam se bavila izučavanjem crkvenoslavenskih tragova u ŽSO¹⁶, pa će taj spomenik i ovdje biti okosnica uz koju će se vezati podaci iz ostalih spomenika. Za VHM uzela sam u razmatranje podatke s prvih 30 strana (od postojećih 340) jer smatram da je to dovoljno relevantan odsječak teksta za uočavanje bitnih obilježja. KG nisam uvrstila u analizu jer u fotokopiji kojom raspolazem uglavnom nisu čitljive. U razmatranju jezičnih obilježja navedenih spomenika treba imati na umu da je ŠM i CS zapisao isti zapisivač – fratar latinaš Pavao Šibenčanin, a da je ŽSO prepisao jedan prepisivač s dvaju različitih predložaka iz iste jezične sredine. Isto tako treba imati na umu da su to sve čakavski spome-

¹⁴ V. Premuda, *Starohrvatski latinički rukopis "Žića sv. otaca"*, Starine JAZU XL, Zagreb 1939, str. 103–110, tekst na str. 111–218. Original u Arhivu HAZU, sign. VII-8.

¹⁵ F. Fancev, *Vatikanski hrvatski molitvenik...*, op. cit. u bilj. 2, tekst na str. 3–78.

¹⁶ D. Malić, *Slogotvorni ȝ i ĵ u starohrvatskom latiničkom rukopisu "Žića sv. otaca"*, Rasprave Zavoda za jezik 13, Zagreb 1987, str. 55–63; ista: *Tragovi glagoljičke tradicije u starohrvatskom latiničkom rukopisu "Žića sv. otaca"*, Studia Slavica et Hungarica 36/1-4, Akadémiai Kiadó, Budapest 1990, str. 239–245. – Kratice naslova spomenika nalaze se na kraju rada.

nici, s izuzetkom VHM, koji je dubrovačke provenijencije, ali je i njemu matica čakavska.

Ovaj rad nema pretenziju da pruži iscrpan popis svih crkvenoslavenskih utjecaja i tragova u navedenom korpusu tekstova, već da ukaže na njihovu prisutnost na raznim jezičnim razinama kao posljedicu živog sudjelovanja slavenskog bogoslužja i njemu pripadnog jezika i pisma u hrvatskoj duhovnosti onoga vremena.

Na grafijskoj razini dvije su vrste pojava na kojima se može pratiti crkvenoslavenski utjecaj na latiničke tekstove. Jedno je izravan utjecaj određenih glagoljčkih i ćiriličkih grafijskih rješenja na latiničku grafiju, drugo su pisarske pogreške koje su posljedica nedovoljnog razlikovanja grafema drugoga pisma.

Kao izravan utjecaj glagoljičke i ćiriličke grafije na latiničku može se tumačiti pisanje fonema *ḷ*, *ṇ* grafemima *l*, *n* (uz ostale latiničke načine obilježavanja navedenih fonema, najčešće *gl*, *gn*, ali i *li*, *ni*, *ly*, *ny*, *lyi*, *nyi* i dr.). Obilježavanje fonema *ḷ*, *ṇ* grafemima *l*, *n* prisutno je u svim latiničkim tekstovima 14. stoljeća. Za eventualne ranije zapise hrvatskih imena u latinskim tekstovima u kojima se javlja *l* za *ḷ* i *n* za *ṇ* također ne treba isključiti utjecaj slavenskih pisama. Naredna tablica pokazat će odnos obilježavanja fonema *ḷ*, *ṇ* grafemima *l*, *n* prema ostalim načinima njihova obilježavanja u navedenom korpusu tekstova¹⁷:

Spomenik	<i>ḷ</i> (broj primjera)		<i>ṇ</i> (broj primjera)	
	l	ostali načini	n	ostali načini
RZ	–	7	1	7
ŠM	22	–	6	–
CS	9	–	5	–
KL	4	47	8	33
ŽSO I*	12	2	1	22
ŽSO II	10**	16	26	1
VHM	13	59	8	77

* U ŽSO razmatra se posebno prvi (do str. 40a), posebno drugi dio teksta. Obilježavaju se ŽSO I i ŽSO II. Zbog prevelikog opsega teksta uzeto je u obzir prvih 10 strana svakoga dijela.

** U drugom dijelu ŽSO uz obilježavanje grafemom *l* pribraja se i *ll* jer je udvajanje suglasničkih grafema u tome dijelu rukopisa i inače često. U obilježavanju *ṇ* grafemom *nn* se ne pojavljuje.

U ŠM i CS *ḷ*, *ṇ* obilježavaju se samo s *l*, *n*, dok u ŽSO I i II postoji zanimljiva ukrštenost njihova obilježavanja: u ŽSO I *ḷ* se obilježava uglavnom s *l*, a *ṇ* samo

¹⁷ Svi brojčani podaci što se navode u ovome radu rezultat su ručnog ispisa građe, pa se moraju uzimati s određenom rezervom budući da se mogla potkrasti koja greška.

izuzetno s *n*, a u ŽSO II *l* se češće obilježava drugim načinima nego pomoću *l*, a *ñ* se gotovo redovito obilježava s *n*.

Svi latinički rukopisi 14. stoljeća obiluju pisarskim pogreškama, neki više, neki manje, i za sve njih među tim pogreškama ima dokaza da su prepisani sa starijih latiničkih predložaka¹⁸, ali ima i nekih pogrešaka koje su mogle nastati nedovoljnim razlikovanjem glagoljičkih slova *i* i *o* (ⱥ i ⱦ), *d* i *t* (Ɱ i Ɐ), *d* i *l* (Ɱ i ⱱ), npr. *idilom* (umj. idolom) 18b, *sidosse*¹⁹ (umj. *sidisse* = *sidiše*) 48b; *sellsi* (umj. *seddsi* = *sedši*) 52a, *tata* (umj. *tada*) 5a, *idudye* (umj. *itudye* = *i tudje*) 52a, *odrotitelyef* (umj. *odroditelyef* = *od roditeljev*) 62b. I u KL takav je bar jedan primjer: *tchom sachonoz*²⁰ (! = takim zakonom) 198a, a možda se tako može tumačiti i prilog *takije* 198b, 199a umj. *takoje*, za koji mi nisu poznate druge potvrde. U VHM takve su pogreške – za zamjenu *i* i *o*: *sapiuidi* (umj. *sapouidi* = *zapovidi*) 27b, *picinite* (umj. *pocinite* = *počinite*) 34a, *isiuis* (umj. *osiuuis* = *oživiš*) 36a, *i-dobri* (umj. *i-dobro* = *i dobro*) 46b, *molui* (!) (umj. *pomilui* = *pomiluj*) 47b, *i-poridis* (umj. *i-porodis* = *i porodiš*) 62a, *To-bo* (umj. *Ti-bo* = *Ti bo*) 66a, *i-usbie-se* (!) (umj. *i-usboiu-se* = *i uzboju se*) 130b; za zamjenu *t* – *d* – *l*: *Usuelicit* (umj. *usuelicil* = *uzveličil*) 45b, *dicha* (umj. *ticha* = *tih*) 54b. I dok ove pogreške samo diskretno sugeriraju pomisao i o nekom glagoljičkom (među)tekstu ŽSO, odnosno predtekstu KL, i o glagoljičkoj čakavskoj matici VHM, u VHM ima nekoliko primjera koji ukazuju i na nesumnjivu prisutnost ćirilickog predteksta. Radi se o zamjeni ćirilickog *c* (=s) latiničkim *c* i *ç* umjesto *s*: *nicuneççe* (= *ni kune se*) 8a, *Priueduççe* (= *Privedu se*) 10b, *ispouieduççe* (= *ispovjedu se*) 10b, *pomisticce* (= *pomisti se*) 14a²¹. I niz pogrešaka u ŠM Josip Vončina tumači na temelju ćirilicke (bosaničke) grafije, kojom je najvjerojatnije bio pisan prvi predložak ŠM (koji mora da je prethodio latiničkom, pisanom gotičkom minuskulom)²². Sve te pogreške svjedoče o povezanosti hrvatske srednjovjekovne pismene baštine pisane trima pismima, o kruženju i prepisivanju tekstova bez obzira na pismo i narječje kojim su pisani i ujedno o daleko većoj starini tih tekstova od vremena iz kojega potječu spomenici koji su nam danas poznati.

Izrazit je crkvenoslavenski trag na ortografskoj razini prisutan u ŽSO I. Radi se o pisanju prefiksa i prijedloga *ot-ot* (pored *od-od*) ne samo ispred bezvučnog suglasnika, što bi mogao biti odraz fonetskog pisanja, nego i ispred zvučnih

¹⁸ V. gore str. 103.

¹⁹ U primjerima se iz tehničkih razloga tzv. dugo *s* (*f*) piše običnim malim *s*. U ovom se tekstu ne navode primjeri u kojima dolazi oblo *s*, koje je u rukopisima pozicijski uvjetovano i ima iste glasovne vrijednosti kao *f*.

²⁰ *z* je stari latinički znak za *m*, *n* na kraju riječi.

²¹ Fancev očito nije shvatio o čemu se radi, pa navedene primjere pogrešno rastavlja: *ni-cuneççe-e*, *ispouiedu-ççe-e*, *Priuedu-ççe-e*, *pomisti-cc-e*. – F. Fancev, op. cit. u bilj. 2, str. 6, 7, 9.

²² J. Vončina, *Zagonetka "Šibenske molitve"*, *Croatica* 6, Zagreb 1975, str. 7–38, to na str. 26–32.

suglasnika, sonanata i samoglasnika. Ta je pojava u ŽSO I vrlo frekventna, dok je u ŽSO II sporadična i ograničena na poziciju pred bezvučnim suglasnikom, premda se inače u takvim pozicijama, tj. na granici prefiksa i osnove, kao i u prijedložnim izrazima, asimilacija po zvučnosti uglavnom ne bilježi. To znači da je u sredini gdje su nastali predlošci ŽSO bila živa crkvenoslavenska (u ovom slučaju glagoljička) tradicija, pa se jedan autor na nju naslanjao jače, drugi slabije. Tako u ŽSO I prefiks *ot-* dolazi u 55 primjera, od toga samo u 8 ispred bezvučnog suglasnika, a prefiks *od-* dolazi u 10 primjera ispred zvučnih suglasnika, sonanata i samoglasnika. U ŽSO II upotrebljava se samo prefiksadni lik *od-* (od 83 primjera u 13 pred bezvučnim suglasnikom). Prijedložni lik *ot* u ŽSO I dolazi prema *od* u omjeru 103 : 17 (*ot* u 47 primjera pred bezvučnim suglasnikom, a u 56 pred ostalim fonemima; *od* u 5 primjera ispred bezvučnog suglasnika, a u 12 ispred ostalih fonema). U ŽSO II lik *ot* upotrebljava se sporadično, i to uvijek pred riječima što počinju bezvučnim suglasnikom (omjer prema *od* 9 : 276). Navodim samo neke primjere s početka rukopisa: *ot gouori* (= odgovori) 1a, 12a (2x), 16a, 16b i d., *ot metniči* (= odmetnici) 2b, *otneti* (= odneti) 12a, *ot pusti* (= otpusti) 12b, *otfrise* (= odvrže se) 13a, *ot frise* (= odvrže) 16b, *ot ne mogas* (= odnemogaš) 17a itd. pored *od frisi* (= odvrzi) 3b, *Od gouori* (= odgovori) 7b, *odrisi* (= odriši) 13a itd.; odnosno s prijedlogom: *ot rici* (= od riči) 1a, *ot cistoye* (= od čistoće), *ot uere* (= od vere) 1a, *ot sagicha* (= od zajika) 1a, *ot tela* (= od tela) 1a, *ot del* (= od del) 1b, *ot opata* (= od opata) 2a, *ot onoga* (= od onoga) 2a, *ot uina* (= od vina) 3b, *ot ludi* (= od ljudi) 4a, *ot yame* (= od jame) 5a pored *od dragoga* (! = od drugoga) 3a, *od ludi* (= od ljudi) 4a, 4b, *od yega* (= od jega/ńega) 4b, *od suda* 5a itd.

Nesumnjiv je crkvenoslavenski ortografski utjecaj i pisanje sekundarnog suglasničkog skupa *-čt-*, koji je u narodnim govorima već prešao u *-št-*, npr. u RZ: *po počtenju* 7; u ŠM: *počtenje* 16, *počtenjem* 17, *počtovajućih* 36; u ŽSO: *začte* 10a, *počtuje se* 10b, *ničta* 22a, *ničtare* 22a, *počtovahut* 22a, *počtenjem* 45b, *počtovane* 59b, *počtovanje* 74a, *počteno* 98a, *počtuju* 117a pored niza istovrsnih primjera sa *-št-*; u VHM: *čtuje* 4a, *čto* 6b, 7a, 8a, 8b pored *zašto* 7a, 13b, 14b.

Nije pouzdano radi li se u KL o crkvenoslavenskom utjecaju u imenica na *-je* (< *-ije*; crsl. *-ije*) kad se pišu grafijom *i+V* (= grafem *i* + grafem za ostale samoglasnike) budući da i u tom spomeniku, kao i u većini ostalih onovremenih spomenika, grafem *i* može označavati i *j*. Npr. *člaminiez* (= zlaminijem/zlaminijem) 193b, *yspugnenie* (= ispuńenije/ispuńenje) 195b, *cignenia* (= čićenija/čićenja) 195b, *charscheniez* (= kršćenijem/kršćenjem) 195b, *ochropglienie* (= okropļenije/okropļenje) 195b i d. (ukupno 9 primjera prema 59 u kojima se te imenice pišu na *-je* ili *-ge*, što svakako treba čitati *-je*). Isti je slučaj i s osnovom *djavl-* (crsl. *dijavl-*), npr. *diafloue* 195a pored *dyaboloue* 194a, *dyafoue* 194b, *dyafla* 195b. U RZ i VHM imenice na *-je* uvijek se pišu grafijom *i+V*, ali u njima grafem *i* redovito označava *j* u svim pozicijama, pa tako vjerojatno i u ovoj, dok se u ŠM, CS i ŽSO navedene imenice uvijek pišu grafemima koji sigurno označa-

vaju *j*. U ŽSO problematična je osnova *djavl-*, koja se piše *diaul-/diafl-* i *dyaul-/dyaf-*, budući da u tom spomeniku grafem *y* može označavati i *j* i glasovni slijed *ij*, pa je potpuno neizvjesno je li pisac spomenika želio predočiti crkvenoslavenski ili narodni izgovor. Ipak će biti ovo drugo, s time da se u pisanju *diaul-/diafl-* najvjerojatnije slijedi latinska grafija.

Na fonološkoj razini najzanimljivije je pitanje slogotvornih *r* i *l*. U znanosti je dugo vladalo mišljenje da je pisanje popratnih samoglasnika uz *r* u latiničkim spomenicima samo stvar grafije, koja je inicirala i kasniji izgovor VR (= samoglasnik + *r*)²³, dok su se popratni samoglasnici uz *l* obično uzimali kao previranja refleksa *l* na putu konačnog utvrđivanja izgovora *u*²⁴. Na utjecaj grafije na izgovor VR prvi je posumnjao još krajem prošlog stoljeća Ivan Milčetić²⁵, zatim mnogo godina kasnije Josip Hamm²⁶, a tek se u novije doba učvršćuje mišljenje da u pisanju VR treba i za starije razdoblje tražiti odraz određenog izgovornog stanja²⁷. Međutim, baveći se grafijom ŽSO učinila mi se mogućom i jedna druga interpretacija. Naime, ostavljajući po strani narodni izgovor, koji je već u vrijeme nastanka predložaka sačuvanog rukopisa, dakle negdje duboko u 14. stoljeću, mogao u sjevernodalmatinskoj čakavštini za *r* biti VR, dok je za *l* sigurno bio *u*, došla sam do zaključka da se u tom spomeniku grafijski želio odraziti književni izgovor slogotvornih *r* i *l* s određenim pazvukom (šva)²⁸, kakav se u to vrijeme još njegovao u glagoljaškoj sredini²⁹. Naime, u tom se spomeniku, zapravo u njegovu drugom dijelu, u obilježavanju *r* i *l* pored ostalih načina obilježavanja javljaju i grafemi *r* i *l* (i *ll*). Ostale su grafije: *ri*, *ru*, *lu* (u oba dijela rukopisa), *llu* (u drugom dijelu rukopisa) i sporadične: *iri* (u prvom dijelu rukopisa) i *er*, *ir*, *ra*, *ro*, *ul*, *il* (u drugom dijelu rukopisa). Zbog svoje raznovrsnosti one ne upućuju na razvoj popratnog samoglasnika uz *r* i *l*, nego navode na misao da se njima htio označiti neki samoglasnički nedovoljno izdiferencirani pazvuk. Nije naodmet spomenuti da u rukopisu ima i nekoliko potvrda za refleks *u < l*: *pucha* (= puka)

²³ Vidi npr. radove T. Maretića, M. Rešetara i dr.

²⁴ Usp. V. Jagić, *Zur Frage über den Uebergang das silbenbildenden l in u*, Archiv für slavische Philologie IV, Berlin 1880, str. 386–397; V. Oblak, *Zum silbenbildenden l im Slavischen*, Archiv für slavische Philologie XVI, Berlin 1896, str. 198–209; D. Malić, *Šibenska molitva...*, op. cit. u bilj. 3, str. 123.

²⁵ I. Milčetić, *Čakavština Kvarnerskih otoka*, Rad JAZU 121, Zagreb 1895, str. 92–131, to na str. 36.

²⁶ J. Hamm, *Marulić i "Judita"*, Slovo 11–12, Zagreb 1962, str. 148–166, to na str. 163–165.

²⁷ D. Malić, *Šibenska molitva...*, op. cit. u bilj. 3, str. 119–122; ista, *"Red i zakon"...*, op. cit. u bilj. 3, str. 85–86; M. Moguš, *Čakavsko narječje*, Školska knjiga, Zagreb 1977, str. 30–34.

²⁸ D. Malić, *Slogotvorni r i l...*, op. cit. u bilj. 5.

²⁹ S. Damjanović, *Slogotvorni r i l u horizmenjaku Kolunićeva zbornika*, Radovi Zavoda za slavensku filologiju 15, Zagreb 1977, str. 43–50; isti, *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*, Znanstvena biblioteka HFD 15, Zagreb 1984, str. 62–67.

6b, *prosusil* (= prosuzil) 7b, *putenim* 12b, *napuni* 35a (u prvom dijelu rukopisa) te *puch* (= puk) 44b, *muči* (= muči) 63b (u drugom dijelu rukopisa), ali i takvih pogrešno napisanih primjera koji upućuju na to da je izgovor *u < l̥* u svakodnevnom govoru već bio posve prevladao. Radi se naime o pisanju *lu* (što je najčešća grafija za *l̥*) i za *u* (u našim primjerima za *u < ɔ*) i obratno *u* za *lu*: *splugenase* (= spujevaše < spōditi) 30a, *glubaf* (= gubav) 37b; *budeyi* (= bludeći) 14b. Premda malobrojni, ti su primjeri u tekstu za koji se pretpostavlja da je nastojao slijediti književni izgovor značajni pokazatelji stanja u živom narodnom govoru.

U ŽSO ima dosta indicija koje upućuju na to da je nastao u sredini koja je dobro poznavala glagoljicu³⁰, pa pretpostavka da je nastojao zabilježiti književni izgovor slogotvornih *r̥* i *l̥* kakav se njegovao u glagoljaškoj sredini nije nelogična. Pošavši tragom ŽSO, još sam jednom pregledala i ostale spomenike 14. stoljeća s obzirom na grafijsko predočavanje *r̥* i *l̥*, koje bi također trebalo biti odraz onog izgovornog stanja koje se u pojedinom spomeniku željelo zabilježiti.

Razvoj popratnog samoglasnika uz *r*, odnosno prijelaz slogotvornoga *r̥* u glasovni slijed VR, Milan Moguš³¹ tumači kao "poseban vid diftongacije", do kojega u čakavskom narječju dolazi uspostavljanjem stanja "ranije dubinske strukture" zatvorenih slogova. U suvremenom stanju na terenu (a to pokazuju i neki spomenici jezične prošlosti) on uočava i mogućnost dvojnosti unutar jednog te istog govora: VR i ØR, ali ne i mogućnost dvojakog izgovora VR s različitim samoglasnicima u jednom te istom govoru (premda ti samoglasnici uz *r* u susjednim govorima često jesu različiti). Što se tiče spomenika 14. stoljeća, stanje je ovakvo: RZ bilježi *ar* (5x) i *er* (2x), s time da oba refleksa piše u istoj riječi – *suersi-ni* (!= svršeni) 28/29, *suerssena* (= svršena) 32 pored *suarsceno* (= svršeno) 62; ŠM redovno ima *ar* (16x) i jedan jedini put *er*; CS ima samo *ar* (15x + 1 nečitljiv primjer); KL – *ar* (34x), *er* (6x) i *ra* (3x), s time da su u jednoj te istoj riječi potvrđene sve tri grafije: *surah* (= svr̥h) 193a, *suerrhu* (=svr̥hu) 193a (2x), 193b, 199b, *suarrh* (= svr̥h) 196a, 196b, *suarrhu* (= svr̥hu) 200b, a jedan je primjer u tekstu i za grafiju *r*: *odruya* (=o[d] dr̥vja) 199a; VHM bilježi samo *ar* (u razmatranom dijelu teksta 29x).

Što se tiče slogotvornoga *l̥*, stanje je nešto drugačije: RZ ima dva primjera za refleks *u* – *obucene* (= obučene) 17, *napuni* 57; ŠM bilježi *ul* (14x), *ol* (2x) i jednom *al* (uz jedan nesiguran primjer za *u*); CS – *ul* (2x – od toga jednom u rimi s *u*: *mulče/luče*) i *ol* (5x – od toga jednom u rimi s *u*: *uze/solze*; KL – *ul* (3x) i refleks *u* (3x) – *pulno* (= p̥no) 194b, *upulchu* (= u p̥ku) 197b, *Pulna* (= p̥na) 198b pored *napunil* 197b, *puch* (= puk) 198a, *supugnjenja* (= s upuñenja) 199b i jedan nesiguran primjer – *nayspugnenie* (= na ispuñenje) 195b (u

³⁰ Eduard Hercigonja pretpostavlja da je spomenik mogao nastati u skriptoriju samostana sv. Krševana u Zadru. – E. Hercigonja, *Srednjovjekovna književnost*, op. cit. u bilj. 5, str. 133–137.

³¹ M. Moguš, op. cit. u bilj. 27, str. 32–33.

Zadarskom lekcionaru na adekvatnome mjestu stoji *ispujenje*, što smislu bolje odgovara, pa se u KL očito radi o prepisivačkoj pogreški); VHM bilježi reflekse *u* (7x) i *uo* (18x – u riječima *puk* i *pun*).

Ako promotrimo sve ove podatke, oni pokazuju da se ostali spomenici 14. stoljeća načinom obilježavanja nekadašnjih *r* i *l* razlikuju od grafije ŽSO, koja je navela na zaključak o književnom izgovoru *r* i *l* identičnom onome u glagoljaškoj sredini, pa ipak i u njima ima elemenata za istu pretpostavku: različitost grafije unutar istoga spomenika, pa čak i iste riječi. Čini se da se u svijesti pisaca latiničkih tekstova zbog već postojećeg refleksa *u* u narodnim govorima lakše zatrla svijest o nekadašnjem slogotvornom *l* nego o slogotvornom *r*, budući da se refleks *u* < *l* izjednačio s primarnim *u* i *u* < *o*, pa se stoga refleks *u* u njihove tekstove probija prije sigurnih refleksa slogotvornoga *r*. Tako RZ još hoće izraziti slogotvornost *r*, dok se umjesto *l* (možda zbog malobrojnosti primjera) javlja samo *u*. Za ŠM i CS na temelju primjera za *r* moglo bi se zaključiti da se radi o izgovoru *ar* (jedan primjer s *er* u ŠM mogao bi se uzeti kao nerelevantan), ali upravo primjeri za *l* pokazuju da pisani tekst slijedi književni izgovor, dok rima s *u* u CS upućuje na stvarni izgovor *u* u pučkom govoru u kojem je pjesma nastala, uz istovremeno nastojanje da se u pisanom tekstu i dalje obilježava slogotvornost nekadašnjega slogotvornog *l*. To bi moglo značiti da je zapisivač ŠM i CS ipak bio bolji poznavalac hrvatskoga književnog jezika svoje sredine nego što se na temelju teksta ŠM dosad zaključivalo³². I KL očito želi zabilježiti navedeni književni izgovor, uz koji se za *l* probija i narodni izgovor *u*, premda Milan Rešetar³³ i u grafiji *ul* vidi trag starijeg izgovora. Međutim, različitost grafije za *l* čakavskih spomenika (uz *ul* još i *al*, *ol*, *il*, *lu*) prije govori za izravan prijelaz slogotvornoga *l* u *u* na tome području. Nešto je drugačija situacija u VHM: pisanje *ar* vjerojatno je samo stvar grafije za izgovor *r*, koji se samo pozicijski razlikovao od suglasničkoga *r* (u Dubrovniku i okolici nije potvrđen izgovor *ar* za *r*), dok za *l* ima samo reflekse *u* i *uo*, koji se javljaju i u mlađim dubrovačkim spomenicima³⁴.

U ŽSO ima još nekoliko pojedinačnih primjera crkvenoslavenskog utjecaja na fonološkoj razini: *nevesteca* 19b (pored *nevestaca* 114a) s refleksom *e* za ojačani poluglas u neprihvatljivom suglasničkom skupu *stc*, zatim *poče* 22a za nazalni *ę* iza palatala (3. sg. aor. pored 22 primjera za isti morfološki oblik s *a*: *poča*), te *pridete* 117a (2. pl. imper.) i *vseh* 53b (L pl.) s *ě* > *e* u gramatičkom morfemu. Vjerojatno bi se pojedinačnih primjera našlo i u ostalim spomenicima. Tako su u KL dva primjera s ekavskim refleksom *jata* u gramatičkom morfemu:

³² Vidi: D. Malić, *Šibenska molitva...*, op. cit. u bilj. 3, str. 84; J. Vončina, op. cit. u bilj. 22, str. 37.

³³ M. Rešetar, *Primorski lekcionari 15. vijeka*, Rad JAZU 134 i 136, Zagreb 1898, str. 80–160. i 90–199, to Rad 134, str. 142–144.

³⁴ Ibid.

budete 195a (3. pl. imper.) i *tebe* 196a (D sg.). Oblik *meča* 200a u istom spomeniku mogao bi imati crkvenoslavenski refleks poluglasa *e*, premda Rešetar, slijedeći V. Oblaka, ističe da je to stara dubleta uz *мѣць*, poznata i drugim Slavenima³⁵.

Ipak, najočitiiji su crkvenoslavenski tragovi u promatranim spomenicima na morfološkoj razini. Oblični (gramatički) morfemi oni su elementi jezične strukture koji se relativno lako posuđuju bez bitnog zadiranja u razumljivost iskaza. Njihovom različitošću od domaćih morfema postiže se veća ekspresivnost izražavanja, dojam učenosti i višega stila.

Najfrekventniji je takav morfološki element dočetak *-t* u 3. licu singulara i plurala prezenta. Nema potrebe navoditi ranija tumačenja toga dočetka, koja su se zasnivala na uvjerenju da nije bilo nikakve izravne veze između hrvatskih latiničkih spomenika i crkvenoslavenske baštine³⁶. I sama sam svojedobno bila sklonija u tome vidjeti trag starijeg jezičnog stanja negoli crkvenoslavenskog utjecaja³⁷.

Danas je, međutim, jasno da se radi o nemalom inventaru crkvenoslavenskih sredstava kojima su se služili hrvatski latinički pisci u oblikovanju književnoga jezika, među kojima je dožetak *-t* u 3. licu singulara i plurala prezenta zauzeo naročito istaknuto mjesto – njegova je različitost prema narodnom liku minimalna, a ipak dobro uočljiva.

U ŠM i CS navedeni oblici nisu potvrđeni (u ŠM je 3. lice zbog strukture teksta slabo zastupljeno, a CS spada u pučku poeziju i odražava narodni govor). Zastupljenost u ostalim spomenicima prikazat će naredna tablica. Posebno se uzimaju primjeri za 3. lice plurala imperfektivnog prezenta glagola *biti* (3. lice singulara ne uzima se u obzir jer se može tumačiti s gledišta upotrebe punih i enklitičkih oblika).

Spomenik	Oblici								
	3. sg. -Ø	3. sg. -t	3. pl. -Ø	3. pl. -t	jesu	su	nisu nijesu	jesut	sut
RZ	11	3	4	3	3	–	–	–	–
KL	7	27	1	8	–	1	–	1	4
ŽSO I	105	64	24	16	–	1	–	1	16
ŽSO II	281	2	107	–	–	47	1	–	14
VHM	14	32	11	18	4	1	1	–	–

³⁵ M. Rešetar, op. cit. u bilj. 33, Rad 134, str. 100.

³⁶ Usp. npr. Đ. Daničić, *Istorija oblika srpskoga ili hrvatskoga jezika do svršetka XVII vijeka*, Beograd 1874, str. 275; M. Rešetar; op. cit. u bilj. 33, Rad 136, str. 162–165.

³⁷ D. Malić, "Red i zakon"..., op. cit. u bilj. 3, str. 95–96.

Oblici na *-t* prevladavaju u KL i VHM, koji su vezani uz liturgijsku praksu, dok su u neliturgijskim tekstovima RZ i ŽSO I češći oblici bez *-t*; u ŽSO II oblici na *-t* sasvim su izuzetni, što uz dosad spomenutu slabiju zastupljenost prefikasa/prijedloga *ot-/ot* upućuje na to da je pisac ŽSO II bio pod slabijim utjecajem crkvenoslavenske tradicije nego pisac ŽSO I, iako joj se ni on nije mogao posve oduprijeti. U ŽSO I potvrđena je u vezi s time još jedna zanimljiva pojava – dočetak *-t* počeo se u danoj sredini shvaćati kao književnojezično obilježje 3. lica, pa se vezao i uz aorist i imperfekt: 3. sg. aor. – *re[če]t* 10a, *pridet* 12a, *zdat* 18a, *darovat* 20a, 30b, *vidit* 38a (uz nekoliko stotina pravilnih primjera za 3. sg. aor.); 3. pl. imperf. – *počtovahut* 22a (uz 17 pravilnih primjera). Ta se pojava, iako samo u sporadičnim primjerima, zadržala i u mlađim latiničkim spomenicima – *Zadarskom* i *Ranjininu lekcionaru*.³⁸

Morfološko variranje likova na *-t* i onih bez toga dočeka i u latiničkoj je književnosti – jednako kao i u glagoljičkoj³⁹ – značajan postupak u postizavanju živosti iskaza, a susreće se u svim sintaktičkim funkcijama prezenta. Npr. u ŽSO: Akože dvi riči *nenavidit* koludar, *more* zbavljen biti 1b, ... ki tebi zlo govori ... ki tebi psosti *činit* ... ki tebe v neutrpjenje *vodi*... ali *vzemlet* ča tvoje jest 3a, I ča bude dobit, *pogubit* 4a, are ki godi v tom *prebiva*, *pridet* k nemu strah božji 8b, *Suši* žežin telo, a dušu od pakla *znemle*. I osušiti *učinit* žežin koludru nečistoću 10b, Čije *sut* ove krune? 30b, Zato *su* krune od Boga 31b, Oni ki kruh *jidu*, oni *sut* ki hvalu zdajući *primaju* ona ka od boga *su* jim dana. A oni [ki] gnus jidihu, oni *sut* ki *murmuraju* 60b; ili u aoristu: *Vpade* jedan od njih v grih plteni. *Pridet* tada brat néga 12a, *Pozri* tada brat néga, *vidit* slavu ka mu dana biše 38a; u KL: Da vsaki duh nečisti i vsake fantazme djabolove po ove vode okropljenjem (!) *poginet* (!) i *odlučet se* Krstom Gospodinom našim, ki *jima* priti i suditi vas svit ognem. I *živet* Gospodin nebeski blagoslovljen va vek vikova 194a, U jime otca vsemogućega, Isukrsta, sina božja, ki *jima* priti ... i *kraľujet* va vse vik vek 195a, Krstom Gospodinom našim, koga *hvalet* anjeli i arkanjeli, kerubin[i] i serafin[i], ki *ne pristaju* vapjuć vsaki dan glasom velikim 198b; u VHM: *klaňaju se* i *pripovidajut* sve tvari tvorećega 4a, *Privedu se* kraľu divice, posli i bližne *prikažut se* tebi, *prikažut se* tebi u veselje i radost, *privedut se* u crkvu kraľevu 10b, kada *smuti se* zemlja i *prinesut se* gore u srce morsko 11a, *uzradujut se* poľa i vsa koja na njih *jesu* 14a, *prostitut se* svi ki *se klaňaju* izdilanju i ki *se hvale* u idolih 15a itd. itd.

U KL zabilježeno je i 2. l. sg. prezenta na *-ši*, npr. I ča godi bi bilo nemoćno *spudiši* i plno zdravja *učiniši* ... i zapovidi prave želećim *zajmeš* 194b i d. Likovi na *-ši* prema onima na *-š* dolaze u omjeru 8 : 15. U ŽSO taj je oblik zabilježen

³⁸ M. Rešetar, op. cit. u bilj. 33, Rad 136, str. 163.

³⁹ E. Hercigonja, *Iz radova na istraživanju stilematike i sintakse glagoljaške neliturgijske proze 15. stoljeća*, u: *Nad iskonom hrvatske knjige*, Zagreb 1983, str. 395–439, to na str. 404.

samo dvaput *Znaši li...?* 49a, *sidiši* 72b, oba puta u drugom dijelu rukopisa. U ostalim razmatranim spomenicima taj se morfološki oblik ne pojavljuje.

Među glagolskim oblicima KL zabilježena je još jedna crkvenoslavenska crta – 1. l. pl. prezenta i imperativa na *-m*: *Pomolim se* 194b, 195a, 200b, *molim te* 200a pored *molimo* 194a, 196a, 198a, *uzdajemo* 196a, *očišćujemo* 200b. Jedan je crkvenoslavenski primjer za 1. l. pl. imperativa i u ŽSO: *Pojim* v hižu 50b.

Zabilježeni su još neki pojedinačni glagolski oblici u kojima se mogu vidjeti tragovi crkvenoslavenskog utjecaja. Tako u ŽSO ostaci sigmatskog aorista *opitahomo* 33a, *rekohomo* 39b, *jidihomo* 89b, zatim hibridni likovi 3. l. du. i 2. l. pl. imperfekta (nastali pod utjecajem 1. l. du. i pl.): *gredihota* 49b, *idihota* 55b, *govorahota* 107a, *bihota* 108b; *šalahote* 104a. Oblik 3. l. pl. imperfekta *vadeahu* iz CS čini se da je krivo pročitano jer nikako ne odgovara kontekstu⁴⁰.

Upotreba punih oblika imperfektivnog prezenta glagola *biti*, osobito u perfektu, ali i u drugim pomoćnim funkcijama, također je najvjerojatnije posljedica crkvenoslavenskog utjecaja. Naredna tablica pokazuje njihovu zastupljenost u odnosu na enklitične oblike (3. l. pl. već je prikazano u tablici koja pokazuje odnos likova 3. l. sg i 3. l. pl. prezenta s dočetkom *-t* i bez njega; zanijekani oblici ne uzimaju se u obzir jer se uvijek tvore od enklitičnih oblika):

Spomenik	1. sg.		2. sg.		3. sg.		1. pl.		2. pl.	
	jesam	sam	jesi	si	jest	je	jesmo	smo	jeste	ste
RZ	–	–	–	–	1	2	–	–	–	–
ŠM	–	–	–	39	–	–	–	–	–	–
CS	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–
KL	–	–	10	–	14	2	–	–	–	–
ŽSO I	1	5	7	–	72	7	–	–	–	–
ŽSO II	1	19	6	10	96	80	–	1	1	3
VHM	–	–	1	–	17	1	–	–	–	–

Iz tablice se vidi da ni u jednom spomeniku nisu zastupljena sva lica u singularu i pluralu, što ovisi o sadržaju teksta. Izrazita je zastupljenost punih oblika (s prevagom nad enklitičnima) u KL i VHM kao tekstovima liturgijskog obilježja i u ŽSO (osobito ŽSO I) kao tekstu koji se odlikuje znatnim nastojanjem na ostvarivanju književnojezične ekspresivnosti. U tim je tekstovima česta upotreba tog punog glagolskog oblika u skladu s retoričkim redom riječi – glagolski oblik u ulozi kopule imenskog predikata dolazi, naime, na posljednje, naglašeno,

⁴⁰ L. Hadrovics, op. cit. u bilj. 10, str. 14: Jednim glasom fsi plakahu, /zalostju se vadeahu: Gospodina izgubismo, Gospodinu fsi zgrišismo.

mjesto u rečenici. Npr. u KL: I zato govoru, tebi, vodo, ka na svidoću priloženja stvorena *jesi* 196b, tudje slatka učiniena *jesi* 197a, vsa ka u njih *jesut* 199a, ili u ŽSO: ki... vzetmet ča tvoje *jest* 3a, život i dela koludrov ovo *jest* 3a, Telo tvoje suho *jest* 7a, telo žensko ogaň *jest* 11a, Žena ona mrtva *jest* 11b, Puti neprijateľa tamne *sut*. Sin božji svitlost *jest* 15a, Anjel božji *jesam*. I poslan *sam* zbrojiti stupiňe tvoje 26a, Smaman *jest* 33a, Ča *jest* to ča pisano *jest?* 36a, utišeni v Bozi ki sam dobar *jest* 38b, Slišali smo od tebe are gubavac *jesi* 39b, Dobro se čudiš are človik *jesi* 45b, popom po Mojsiju rečeno *jest* 55a, Ako dostojan *jest*, ne znam. Jedno znam: are boľi mene *jest* 56a, Are rejenje onih *jest* ki brez griha su 56a, ono ča rečeno *jest* 60b, ni naturalo telo Isukršće, da prilič ňegov *jest* 75b, kruh ki se na oltar klade telo tvoje *jest* i čaša tvoja krv *jest* 76b–77a, Pisano bo *jest* 92b, Ne znaš are žena *jesi?* 95b itd. itd. (premda se u tom spomeniku već javlja čakavska crta da enklitični oblik može stajati na najnaglašenijem mjestu u rečenici – prvom, npr. I odgovori: "Sam ja." 39b). Ipak, najveći je broj primjera u kojima puni glagolski oblik dolazi na redovnome mjestu kopule imenskog predikata. Npr. iz KL: On *jest* ki krsti Duhom Svetim 193a, On *jest* sin božji 193a, Od ňe moret se vsaka stvar učiniti ka godi *jest* potribna k pići človiku 194a, Vi *jeste* sol zemlje. I po apostolu srce vaše solju *jest* učinieno 195a, Bože, ...ki *jesi* istočnik vode ove 195b, ili ŽSO: Gdo *jesi* ti? 26a, Ti *jesi* Agaton ... Ti *jesi* ... veleričivac i gubavac ... Ti *jesi* ... heretik 39b, Pričalo zla *jest* kontrarije stezati 4b, Dobro *jest* bižati telesna 4b, Kadi *jest* sudac? 5b, Potribno *jest* ovdi priti onomu ki je ovo pogubil 21b, I kadi *jest* ufanje? 23a, Dobro *jest* da muči se [v] sebi sam človik 31b, Ča *jest* zla voľa? 54a, Vazet *jest* u život vični 59b, Kadi *jest* muž tvoj? – Pastir *jest* ovcam one paše 62a itd. itd. Druga je mogućnost da se puni glagolski oblik kao kopula imenskog predikata smjesti iza imenskog dijela. Npr. iz KL: Dostojno i pravadno *jest*, pravo i spasiteljno 196a, Komu jime *jest* Gospodin vsemogi Bog 197b, ili iz ŽSO: Ka potriba *jest* viditi svitlost vrimeňu u koj nište *jest* korisno? 8b, I tudije uzdravľeno *jest* telo ňega 32a, Plav ... pritegňena *jest* na zemľu 34a, Vsim jedno jidenje položeno *jest* na stol 60a, Duša ona ... vazeta *jest* s veseljem 65b, Verujemo are jisto telo *jest* Isukršće 75b, Ka potriba *jest* viditi ovu svitlost sega svita 85b, Bog naš ogaň *jest* ki skončiva vsa 85b, Vaše utrpljenje vekše *jest* nere moje 89a itd. itd.

Slična je situacija i u perfektu. U ŠM i RZ perfekt nije potvrđen, a u CS tvori se samo enklitičnim oblicima pomoćnoga glagola. U ŽSO javlja se samo u 2. i 3. licu singulara, npr. Zač dari do niňa nište *jesi* učinel? 28a, Jeda ričev ča govoril *jesi?* 38a; ki krst nasleđoval *jest* 1a, Ča govoril *jest?* 3a, I prosuzil *jest* 7b, Djavaľ ... sta se i obceloval *jest* ňega 19b, I vaspert vzvratil se *jest* 27a itd. Ti perfekti s punim oblicima pomoćnoga glagola mogu poslužiti i kao stilističko sredstvo morfološkog variranja s oblicima perfekta tvorenima s enklitičkim oblicima pomoćnoga glagola. Npr. u ŽSO: V koliko vrime ovo učinil *si?* 114a i ponovljeno pitanje: V koliko vrimeňa ovo učinil *jesi?* 114b. U KL perfekt se tvori samo s punim oblicima pomoćnoga glagola, npr. kako govoril *jest* 193a, ki svrhu tebe no-

gama svojima hodil *jest* 193b, koga Jivan ... krstil *jest* 193b, Bože, ki ne malu mi-
lost račil *jesi* dati 194a, Zaklinam te onim ki vsa stvoril *jest* 197a, Izmaela žajna
napojil *jesi* ... i vsa želinja srca négova napunil *jesi* 197b, anjela tvoga Rafaela
račil *jesi* poslati i ... Asmodeja djavla svezal *jesi* 198a, ki učinil *jest* nebo i zemlju
199a i dr. U VHM u perfektu su zastupljeni i puni i enklitični oblici pomoćnoga
glagola, npr. umańio *jesi* néga 5a, Slavom i častju krunio *si* néga i postavio *si*
néga na djelu ruka tvojih, sva podložio *jesi* pod noge négove 5a, on svrhu mora
osnovao *je* nu 7b, porodili *se jesu* tebi sinove 10b, Posvetil *jest* pribivalište tvoje
višńi Bog 11b, priklonila *se jesu* kraļevstva 11b, sve blazni sama našla *jesi* po
svem svijetu 14b.

Značajan crkvenoslavenski morfološki utjecaj očituje se u pridjevskoj i zam-
jeničkoj deklinaciji – u nekontrahiranim oblicima G sg. ženskoga roda, vrlo fre-
kventnima u ŽSO, npr. od vere *pravoje* 1a, oda *vseje* duše 1a, svrhu jame *prezda-
noje* 5a, *svetoje* spomene 7b, od *neje* 10b, 16b, 50a, 74a, matere *svojeje* 11a, *do-
broje* spomene 21a, 93a, 116a, blizu vode *onoje* 26a, *toje* mladice 42a itd. itd. Ta-
kvi se likovi javljaju i u ŠM: *našeje* matere *nevoľnoje* 20. Među ove likove vjeroja-
tno treba ubrojiti i nekontrahirane genitivne oblike zamjenice *ka* i njezinih izve-
denica u ŽSO: žene *nikoje* lipe 11b, oda *vsakoje* riči *ke*... 36b, pop *nikoje* crikve
36b, gledaje *koje* misli vhaja 46b, od *nikoje* riči 93a, žena od *koje* 107a, klonda...
iz *koje* 125a, svitu *koje* polovicev *se pokrivaše* 130a prema oko 430 primjera u
kojima se zamjenica *ki, ka, ko* javlja u kontrahiranim likovima.

Pod utjecajem ovih genitivnih likova ženskoga roda na *-je* javlja se dočetak
-je i u nekim drugim zamjениčkim i pridjevskim oblicima, ali drugoga podrijetla
(čak. *je* prema crsl. čestici za pojačavanje *žde*): *onogaje* djavla 27a, *onogaje* pes-
ka 35b, vode *oveje* 37b (*ovoje* > *ove* + *-je*), *onomuje* životu 80b, *ovoje* malo pal-
me 121b (A sg. sr. r.), ili u ŠM: obsijanje *sl[n.]čenoje* 22, s *onouje blaženouje*
pltev 46.

U VHM ima nekih crkvenoslavenskih tragova u imeničkoj deklinaciji; npr.
V sg. *Gospodi* 1b, 2a, 4b (3x), 5b, 15b – ostali padeži imenice *Gospod* (od koje je
frekventnija *Gospodin* u istim kontekstima) imaju novije padežne oblike: *Gospo-
da, Gospodu*... Zatim: N pl. *ľudje* 14b, L pl. u *ľudeh* 12a, I pl. *ľudmi* 13a, te D i L
sg. imenice *dan*: *dnevi* 6a, po *dnevi* 3a, pa N pl. *sinove* 10b.

Neke morfološke dublete ne treba tumačiti na razini crkvenoslavenskog
utjecaja jer vjerojatno potječu iz razvojnog procesa u narodnim govorima. Takvo
je npr. 1. l. sg. prezenta na *-u* i *-m*, L sg. imenica muškog i sredńjeg roda na *-i* i
-u, stariji zamjениčki oblici, a možda i sama zamjenica *sa(j)* (koja je u ovim tek-
stovima ipak najčešće potvrđena u okamenjenom izrazu konfesionalnoknjiškog
podrijetla *sa(j) svet/svit/svijet*, što je opozit "onomu svijetu"). Takva je i čitava
kategorija duala. Svi ti oblici mogu poslužiti i uglavnom se i upotrebljavaju kao
sredstva stilističkog nijansiranja književnojezičnog izraza.

Za ovu prigodu izostavljam sintaktičku razinu, a na leksičkoj izdvojit ću samo nekoliko tvorbeno-leksičkih pojedinosti. Očit je crkvenoslavenski utjecaj upotreba već spomenute čestice za pojačavanje *je* (prema crkvenoslavenskoj *žde*) u deklinaciji pridjeva i zamjenica, uočena u ŠM i ŽSO. Osim u zamjениčkim i pridjevskim oblicima ta se čestica pojavljuje i u zamjениčkim priložima, npr. u KL: *takije* 198b, 199a i *takoje* 198a, odnosno u ŽSO: *ondaje* 101a, *tadaje* 66a, 81a, *takoje* 30a, 32a, 35b (2x), 36a i d., *tudije/tudje* 15a, 16b, 23a i d. U ŽSO javlja se i čestica za pojačavanje *že/ž*, koja se pridodaje veznicima: *akože* 1b, *akož* 92a, *až* 38a (2x), *jedaž* 67a, 70b, 108a, *kakož* 110a, 120b. U zamjениčkim oblicima ta se čestica redovno javlja u narodnom liku *re/r*.

U svim tim tekstovima vrlo je frekventna upotreba glagolskih imenica na *-je* (<-ije) i od svršenih i od nesvršenih glagola za izricanje onih glagolskih radnji za koje su u narodnim govorima običniji neki drugi tvorbeni obrasci (npr. sufiksom *-Ø*, *-ba*), kao i za izricanje apstraktnih (rjeđe i konkretnih) pojmova. Tako u RZ: *čiñenje*⁴¹ 2, 13, 19/20, 46, *moļenje* 46 (pored *molitva* 43), *počtenje* 7, *pripovidanje* 45, *žežinanje* 44; u ŠM: *domišļenje* 13, *isplñenje* 5, *izbauļenje* 29, *kršćenje* 48, *nadahnutje* 13, *naplñenje* 10, *naučenje* 11, *obnouļenje* 19, *obsijanje* 6, 22, *okripljenje* 6, 7, 8, *osvećenje* 7, *otvorenje* 34, *počtenje* 16, 17, *pokripljenje* 12, *pomoženje* 12, *potrtanje* 9, *potvrjenje* 21, *pozdravļenje* 5, *primiñenje* 21, *prosvitļenje* 22, *prošćenje* 23, *saznanje* 7, *skazanje* 11, *skrišenje* 32, *skupļenje* 29, *skušenje* 9, *tvorenje* 19 (2x), *udržanje* 8, *uprošanje* 4, *urešenje* 15, *vladanje* 18; u KL: *čiñenje* 195b, 199b, *dobrostanje* 198a, *ispuñenje* 195b, *kršćenje* 195b, *moļenje* 196a, *očišćenje* 196b, 199a, *odgoñenje* 195a, 195b, *odpušćenje* 195a, 200b, *okropljenje* 193b, 194a, 195b, 200a, *pitje* 196b, *pogubļenje* 199b, *položenje* 198a, *postavļenje* 195b, *posvećenje* 199b, *poštenje* 196b, *poznanje* 200a, *progñanje* 195b, 199a, *skoreñe* 199a, *skupļenje* 199a, *smišanje* 194b, *spasenje* 195a, 196b, 199a, 199b, *spovidanje* 195b, *stvorenje* 193a (2x), 194b, 195b, 196a, 198b, 199b (2x), *sužanje* (?) 197a, *tečenje* 199a, *umivenje* 199a, *upuñenje* 199b, *zadrñanje* 197a, *zagnanje* 196a, *zdržanje* 195b, *zgañanje* 199b, *zlamínje* 193b (2x), 194b (2x), *zvanje* 199a, *želinje* 197b; u ŽSO – samo s prvih 10 strana prvoga i drugoga dijela (redom pojavljivanja): *zdržanje* 1a, *čiñenje* 1a, 1b, *prebivanje* 1b, *deletanje* 2a, *umiļenje* 2b, 3b, *spasenje* 2b, 3a, 4a, *neutrpljenje* 3a, *ufanje* 3b, *govorenje* 4a, 4b, *slišanje* 4a, *videnje* 4a, *spomeñenje* 4b, *štentanje* 5a, *mišļenje* 5a, 5b, *utuhñenje* 5b...; *čiñenje* 40b, *moļenje* 41a, *rasrjenje* 41a, *živļenje* 41b, *utrpljenje* 41b, *zlamínje* 42a, 44b, *rojenje* 42b, *govorenje* 43a, *odpušćenje* 43a, *prešastje* 43b, *pričatje* 44a, *komunikanje* 44b, *zdihanje* 45a, *počtenje* 45b...; u VHM: *ispovijedanje* 2b, *progñevanje* 3a, *iskušenje* 3a, *tvorenje* 6a, *iznašastje* 6b, *sritenje* 6b, *svidokovanje* 6b, *želinje* 7a, *zbludjenje* 7a, *razdanje* 7a, *učenje* 7b, *blagouhanje* 7b, *spuñenje* 7b, *hvaļenje* 8b, *bezakonje* 9b, *ustrmļenje* 11a, *osnova-*

⁴¹ Sve se te imenice, budući da se radi o leksičkoj razini, navode u N sg.

nje 12a, govorenje 12a, spasenje 13a, ispuńenje 14a, ispravuenje 14b, izdilanje 15a... Izuzetak je CS, pučka i po jeziku i po pjesničkoj strukturi, u kojoj se javlja ju samo dvije takve imenice, i to na samom kraju pjesme, koji ima molitveno obilježje: O Isuse, božji sinu, / slava budi tebi vinu. /Tvoje sveto uskršnjutje / vsim nam budi na spasenje. / Bratja, pojmo: Amen, / u vse vike vikom amen (i još dva nečitka retka)... Amen.

U ŽSO, koja su nastala izravnim prevođenjem s latinskog predloška, upotreba ostalih leksičkih crkvenoslavenizama posve je rijetka. To su npr. *dajaše* 27b (3. sg. imperf. od *dajati*), *s ľubezanju* 130a, *ľubeznivo* 131b, a po svoj prilici ovamo treba ubrojiti i oblike glagola *snisti/snidati* (<снѣсти/снѣдати)⁴²: ne ukradi ča *sniš* 10a, Zviri me *snidaju* 15a, Ukradoh hlib ... ter ga *sniš* otaj 89b. S druge strane, u VHM, za koji je Fancev utvrdio da ima crkvenoslavensku maticu, leksičkih crkvenoslavenizama ima znatno više. Tako Fancev⁴³ samo iz jednoga psalma (94. sa str. 2a–3b) navodi: *klikujmo, car, uslišite, ne žestočite, po dnevi iskušnja, iskusiše, vinu*, a iz ostalog teksta: *malim činom* (za *paulominus*), *car* (za *rex*), *sila* (za *virtus*), *nož* (za *gladius*), *ľudi* (za *populus*), *jezik* (za *gens*), *plijen* (za *captivitas*), *bezakonje* (za *iniquitas*), *pričestje* (za *participatio*), *pripodoban* (za *sanctus*) i dr. Takva je i već spomenuta imenica *Gospod* 1b, 2a, 2b i d., zatim *rab* 7a, *inostranci* 12b, *onostranci* 14a i dr.

Izravne veze crkvenoslavenskih i starohrvatskih latiničkih tekstova kao i posredni crkvenoslavenski utjecaji i tragovi u njihovu jeziku ukazuju na dosad premalo isticanu povezanost hrvatskih kulturnih sredina u prošlosti vezanih za latinsko i slavensko bogoslužje i njima pripadna pisma. Ovo istraživanje jedan je od priloga u tom pravcu.

Obrazovanih ľudi koji su poznavali latinske i grčke izvore nije bilo napretek, osobito u prvim stoljećima naše pismenosti. Stoga su se jednom ostvareni prijevodi temeljnih liturgijskih (s izuzetkom latinskog misala) i vjerskopoučnih djela prenosili iz jedne sredine u drugu, prilagođivali se i dotjerivali prema potrebama, znanju i mogućnostima, osobito u razdobljima kad katolička crkva nije inzistirala na heretičnosti slavenskog bogoslužja i Metodove doktrine, a takva su vjerojatno ipak prevladavala, naročito od polovine 13. stoljeća, kad je slavensko bogoslužje u nekim hrvatskim krajevima i službeno odobreno od Svete Stolice. Uostalom, dogmatičnost viših crkvenih krugova je jedno, a konfesionalne potrebe svećenstva na terenu drugo. Stoga i veze crkvenoslavenske i latinaške knji-

⁴² U *Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika*, JAZU, knj. XV, str. 864, ti su glagoli potvrđeni samo iz ovoga spomenika. Glagolska imenica *snedenje* potvrđena je iz Stullijeva rječnika s napomenom da je iz glagoljskog brevijara, a u gradi za Dopune Akademijina rječnika u Zavodu za hrvatski jezik u Zagrebu u liku *snedenije* iz jednog srpskokrkvenoslavenskog zapisa iz 1420. (Lj. Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi*, knj. 1, Beograd 1902, str. 73).

⁴³ F. Fancev, op. cit. u bilj. 2, str. C.

ževnosti (u najširem smislu) sežu vrlo duboko u starinu. Razlike u jeziku nisu bile tolike da bi bile prepreka u razumijevanju, a potrebe komunikacije tražile su međusobno poznavanje različitih pisama barem u nekim institucijama i ravninama pismenosti (npr. u skriptorijima i javnim notarijatima). Međusobnim doirima ostvarivalo se duhovno zajedništvo tih kulturnih sredina, koje su pripadale jednom narodu i istoj vjeri. Iz tog heterogenog zajedništva nastajao je književni jezik na narodnoj osnovi, protkanj crkvenoslavenskim elementima kao odlikama višega stila, od kojih su se neki provlačili kroz hrvatsku književnost još stoljećima⁴⁴. Taj je i takav jezik i ishodište hrvatske svjetovne književnosti.

Kratice naslova spomenika:

- RZ *Red i zakon zadarskih dominikanki* (1345. g.)
- ŠM *Šibenska molitva* (2. pol. 14. st.)
- CS *Cantilena pro sabatho* (2. pol. 14. st.)
- KL *Korčulanski lektionar* (2. pol. 14. st.)
- KG *Korčulanske glose* (2. pol. 14. st.)
- ŽSO *Žića svetih otaca* (oko 1400. g.)
- VHM *Vatikanski hrvatski molitvenik* (oko 1400. g.)

---

⁴⁴ Usp. jezične i pravopisne analize u: J. Vončina, *Jezična baština – Lingvostilistička hrestomatija hrvatske književnosti do početka 19. stoljeća*, Split 1988.

Résumé

LA TRADITION LINGUISTIQUE EN PROVENANCE DU SLAVON
ECCLÉSIASTIQUE DANS LES MSS. EN ÉCRITURE LATINE AU 14-E SIÈCLE

L'introspection dans les monuments les plus anciens de l'écriture latine chez les Croates y découvre même de telles caractéristiques linguistiques qui peuvent être interprétées seulement comme les traces de l'influence du slavon ecclésiastique. Ici, nous analysons tous ces niveaux: la graphie, l'orthographe, la phonologie, la morphologie, tandis que sur le plan lexicologique sont mis à part seulement quelques détails concernant la formation des mots du point de vue du lexique.

Au niveau de la graphie en tant qu'une influence du slavon ecclésiastique est interprétée la notation des phonèmes *l̥* et *ñ* par les graphèmes *l* et *n*. Sont remarquées quelques fautes imputables aux copistes qui peuvent être interprétées comme étant en connexion avec l'alphabet cyrillique en tant que prétexte de l'original. Au niveau orthographique est indiquée la présence du préfixe (aussi la préposition) *ot-/ot* dans toutes les positions comme aussi la graphie du groupe consonantique *čt* en tant que traces sûres de l'influence orthographique en provenance du slavon ecclésiastique, à côté de quelques moins sûres. Au niveau phonologique le plus intéressant serait le problème des *r* et *l* syllabiques. A la base de la graphie on peut conclure que pour la plupart de ces monuments est remarquable le désir de noter une prononciation littéraire de ces phonèmes, telle qui existait dans un tel milieu glagolisant: *r* ou *l* suivi d'un certain *mi-*son (*šva*). Au plan morphologique le plus remarquable et le plus fréquent élément du slavon ecclésiastique est la désinence *-t* dans la personne du présent (singulier et pluriel), qui apparaît comme la marque linguo-littéraire de la 3-me personne même en aoriste et imparfait. Ensuite, sont inventoriées les formes non-contractées du génitif singulier dans la déclinaison pronomique-adjectivale du genre féminin en *-oje/-eje* et sur leur influence la terminaison *-je* d'une autre provenance (< *žde*) dans d'autres formes pronomique-adjectivales. Le plus remarquable slavonisme ecclésiastique morpho-lexical sera la catégorie des noms verbaux en *-je* qui expriment les notions abstraites, plus rare les notions concrètes. Est retrouvée aussi la particule *že/ž* et quelques autres particularités lexicales.

Les éléments du slavon ecclésiastique dans les monuments analysés ne sont pas les mêmes ni également fréquents mais ils sont présents chez tous, et précisément de la manière qui est attestée dans les monuments glagolitiques croates non-liturgiques, c'est-à-dire en corrélation avec les caractéristiques linguistiques populaires ils servent en tant que moyen de former un énoncé particulier de forme stylistique et littéraire.

Toutes ces traces et influences du slavon ecclésiastique sont le résultat de très anciennes liaisons qui existaient dans les milieux culturels croates, liés parallèlement avec la liturgie latine et slave dans le culte divin et avec l'écriture respective dans laquelle se formait la langue littéraire qui fut aussi le point de départ pour la littérature croate séculière.